

عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی از نگاه نهج البلاغه

مهدیه السادات فاطمی نسب^۱

چکیده

مقاله حاضر به تحلیل عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی از نگاه نهج البلاغه پرداخته و به بررسی اصول مدیریتی و اقتصادی حضرت علی علیه السلام در شرایط بحران‌های اقتصادی می‌پردازد. نهج البلاغه به عنوان مجموعه‌ای از سخنان و نامه‌های امام علی علیه السلام، حاوی اصول و قواعدی است که در شرایط مختلف اقتصادی و اجتماعی می‌تواند راهگشا باشد. در این مقاله، به طور خاص، به موضوعاتی چون عدالت در توزیع منابع اقتصادی، مبارزه با فساد اقتصادی، تقویت تولید داخلی، کاهش وابستگی به واردات، مقابله با احتکار و انحصار، و مدیریت صحیح ذخایر ارزی پرداخته خواهد شد. این اصول، با تأکید بر شفافیت و نظارت، به عنوان ابزارهای اصلی در مقابله با بحران‌ها و فتنه‌های اقتصادی در نظر گرفته می‌شوند. همچنین، حمایت از محرومان و توجه به رفاه عمومی در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی از دیگر مباحث کلیدی این مقاله است. هدف اصلی این مقاله نشان دادن اهمیت استفاده از آموزه‌های نهج البلاغه در سیاست‌گذاری‌های اقتصادی برای مقابله با مشکلات اقتصادی معاصر و رسیدن به عدالت اقتصادی است. در این مقاله به تحلیل و بررسی چگونگی ایفای این نقش‌ها در مقابل فتنه‌های اقتصادی پرداخته که مطالب این تحقیق با استفاده از کتاب‌ها و اینترنت و نرم‌افزارها گردآوری و به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی جمع‌بندی شده است و نحوه مقابله با فتنه‌های پیچیده و نامحسوس اقتصادی در شرایط امروز مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژگان:

اصول علوی، دولتمردان، عدالت اقتصادی، فتنه‌های اقتصادی، فساد اقتصادی، نهج البلاغه.

مقدمه

موضوع عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی یکی از چالش‌های اساسی هر حکومت به‌شمار می‌رود. این چالش زمانی جدی‌تر می‌شود که بحران‌های اقتصادی به شکاف طبقاتی، گسترش فقر و نارضایتی عمومی دامن بزنند. برای مدیریت این شرایط، نیاز به الگویی جامع و کارآمد وجود دارد که بتواند هم در پیشگیری از بحران‌ها و هم در مدیریت فتنه‌های اقتصادی مؤثر باشد.

نهج‌البلاغه، به‌عنوان مجموعه‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها، و کلمات قصار امام علی علیه‌السلام، نه تنها به بیان اصول کلی مدیریت اقتصادی پرداخته، بلکه به‌طور مستقیم، راهکارهای مقابله با مشکلات اقتصادی را نیز ارائه داده است. امام علی علیه‌السلام، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین الگوهای حکمرانی عادلانه، با بهره‌گیری از اصول اخلاقی، دینی و مدیریتی، توانست در شرایط پیچیده سیاسی و اقتصادی، جامعه اسلامی را مدیریت کند.

این پژوهش تلاش دارد با بررسی آموزه‌های امام علی علیه‌السلام، راهکارهای پیشنهادی ایشان برای دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی را استخراج و تحلیل کند. اصولی همچون عدالت در توزیع منابع، شفافیت در عملکرد حکومتی، نظارت بر بازار و جلوگیری از احتکار و فساد، محوریت این بحث هستند. در این راستا، به‌جای رویکردی صرفاً تاریخی، تلاش می‌شود آموزه‌های نهج‌البلاغه با شرایط معاصر تطبیق داده شود تا راهبردهایی عملی برای مدیریت بحران‌های اقتصادی امروز ارائه گردد.

موضوع فتنه و فتنه‌انگیزی همواره موردتوجه پژوهشگران بوده است؛ لذا با بررسی منابع مختلف در رابطه با موضوع «عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی از نگاه نهج‌البلاغه»، منبعی با این عنوان یافت نشد؛ اما در مورد موضوعات مرتبط با آن، منابع مشابهی وجود دارد که به شرح زیر است:

۱. کتاب «حماسه‌ی ۹ دی: مروری بر بیانات حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای مدظله‌العالی رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره‌ی حماسه‌ی ۹ دی و گزارش حوادث ۸ ماه فتنه‌ی ۸۸»، به کوشش دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای مدظله‌العالی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶ که در آن به‌طور جزئی و خاص به بیانات رهبر معظم انقلاب درباره‌ی حماسه‌ی ۹ دی و گزارش حوادث ۸ ماه فتنه‌ی ۸۸ پرداخته ولی در این تحقیق به صورت مفصل، عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی از نگاه نهج‌البلاغه مورد بحث و بررسی قرار گرفته شده است.
۲. کتاب دیگری با عنوان «فتنه‌های آخرالزمان»، به قلم سیدمحمد حسینی بهارنچی، اصفهان: بینش آزادگان، ۱۳۹۰ که در آن فقط به صورت کلی به بررسی فتنه‌های آخرالزمان پرداخته شده، اما در پژوهش حاضر، به صورت جزئی، عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی از نگاه نهج‌البلاغه مورد بحث و بررسی قرار گرفته شده است.

۳. پایان نامه ای با عنوان «چگونگی فتنه های مدرن در آخرالزمان با توجه به قرآن و روایات»، توسط ناهید قلاوندی، در مقطع کارشناسی ارشد دانشکده اصول الدین، مرکز دزفول، در سال ۱۳۹۵ ارائه شده که در آن به بررسی چگونگی روی دادن فتنه های مدرن در آخرالزمان پرداخته شده است درحالیکه در مقاله ی پیش رو، موضوع عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه های اقتصادی از نگاه نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفته شده است.

۴. پایان نامه ی دیگری با عنوان «فتنه و فتنه انگیزی از دیدگاه قرآن و روایات» به قلم سمانه صمدی، در مقطع کارشناسی ارشد دانشکده اصول الدین، در سال ۱۳۹۰ ارائه شده که در آن نیز به طور کلی به موضوع فتنه و فتنه انگیزی پرداخته شده، درحالیکه در نوشته ی حاضر، به صورت جزئی، عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه های اقتصادی از نگاه نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفته شده است.

۵. مقاله ای با عنوان «فتنه ارتداد چالش بزرگ آخرالزمان» به قلم محمدجواد یعقوبیان، همایش بین المللی دکتترین مهدویت، پیشگویی های آخرالزمان از دیدگاه ادیان ابراهیمی (مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بین المللی دکتترین مهدویت) - جلد ۴، رتبه بین المللی ۲۳ صفحه - از ۲۴۷ تا ۲۶۹ که در آن به صورت جزئی و خاص به فتنه ارتداد پرداخته شده ولی در این تحقیق، به صورت کلی، عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه های اقتصادی از نگاه نهج البلاغه مورد بحث و بررسی قرار گرفته شده است.

۶. مقاله ی دیگری با عنوان «نشانه شناسی ظهور (علائم ظهور و شرایط و فتنه های آخرالزمان و جهان پس از ظهور)» به قلم زهرا یداله پنبه زاری، همایش بین المللی دکتترین مهدویت «پیشگویی های آخرالزمان از دیدگاه ادیان ابراهیمی (مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بین المللی دکتترین مهدویت) - جلد ۴ رتبه بین المللی - ۷۵ صفحه - از ۵۵ تا ۱۲۹) که در آن به نشانه شناسی ظهور (علائم ظهور و شرایط و فتنه های آخرالزمان و جهان پس از ظهور پرداخته شده ولی پژوهش پیش رو، به عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه های اقتصادی از نگاه نهج البلاغه پرداخته است.

در دنیای معاصر، کشورها با چالش های جدی اقتصادی روبه رو هستند، از تورم و کاهش ارزش پول ملی گرفته تا بیکاری و فشارهای بین المللی. ایران نیز به عنوان کشوری با منابع غنی و ظرفیت های اقتصادی بالا، در دهه های اخیر تحت تأثیر تحریم ها و نوسانات بازار جهانی قرار گرفته است. در این شرایط، مسئولیت دولت ها در مدیریت بحران های اقتصادی و مقابله با فتنه های اقتصادی اهمیت ویژه ای پیدا می کند. از منظر آموزه های نهج البلاغه، رفتار دولتمردان در مواجهه با چالش های اجتماعی و اقتصادی مبتنی بر اصولی چون عدالت، شفافیت و مدیریت عاقلانه منابع است. امیرالمؤمنین علی (ع) در خطبه ها و نامه های خود بارها به نقش رهبری در تضمین رفاه عمومی و مبارزه با فساد اقتصادی اشاره کرده اند.

این مقاله با هدف تبیین و بررسی عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی صورت گرفته است تا دولتمردان با اطلاع از آن‌ها درصدد مقاله هرچه بیشتر برآیند تا به عواقب فتنه‌های اقتصادی دچار نشوند. حال سوالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که عملکرد دولتمردان در مقابله با فتنه‌های اقتصادی چگونه باید باشد؟ که در ادامه بدان پاسخ داده می‌شود.

الف) اصول علوی در مقابله با فتنه‌های اقتصادی

حضرت علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه به‌عنوان پیشوای حکیم و مدیری توانمند، اصول و راهکارهایی برای مقابله با فتنه‌ها و بحران‌های اقتصادی ارائه کرده‌اند. ایشان به‌عنوان یک حکمران دینی و اجتماعی، همواره بر اصولی چون عدالت اقتصادی، شفافیت در اداره منابع و مقابله با فساد تأکید داشتند. این اصول در شرایط فتنه‌های اقتصادی که ممکن است منجر به بحران‌های اجتماعی و اقتصادی گردد، راهگشا و کارآمد است. نهج‌البلاغه به‌عنوان مجموعه‌ای از سخنان و نامه‌های امام علی علیه‌السلام، منبعی غنی برای تحلیل و بهره‌برداری از آموزه‌های مدیریتی در راستای ایجاد ثبات اقتصادی و اجتماعی به شمار می‌رود که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. عدالت در توزیع منابع اقتصادی

عدالت در توزیع منابع اقتصادی، از بنیادی‌ترین ارکان حکومت علوی و از برجسته‌ترین ویژگی‌های زمامداری امام علی علیه‌السلام به‌شمار می‌رود؛ اصلی که نه تنها بعدی اقتصادی، بلکه وجهی عمیقاً اخلاقی، توحیدی و الهی دارد. در نگاه امام، بیت‌المال و منابع عمومی، امانتی الهی در دست حاکم است و هیچ‌کس حتی نزدیک‌ترین خویشاوندان امام نیز حق ندارد که سهم بیشتری از آن دریافت کند یا امتیاز ویژه‌ای برای خود قائل شود.

بر اساس مبانی نظری عدالت توزیعی، توزیع عادلانه منابع باید مبتنی بر سه اصل کمک، برابری و نیاز باشد.^۱ این اصول، در سیره امام علی علیه‌السلام به شکلی عملی و دقیق تجلی یافته است. ایشان عدالت را در همه ابعاد حکومت‌داری خود وارد کرد و حتی حاضر نشد برای تثبیت قدرت یا جلب رضایت خواص، از آن کوتاه بیاید. در یکی از خطبه‌های نهج‌البلاغه، امام علی علیه‌السلام با صراحتی بی‌سابقه اعلام می‌کنند:

«وَاللَّهِ لَوْ أُعْطِيتُ الْأَقَالِيمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ أَفْلَکِهَا عَلَى أَنْ أَعْصِيَ اللَّهَ فِي نَمْلَةٍ أَسْأَلُهَا جُلْبَ شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتُ»^۲؛ به خدا اگر هفت اقلیم را با آنچه زیر آسمانهاست به من دهند تا خدا را نافرمانی نمایم و پوست جویی را از مورچه‌ای به ناروا برابیم چنین نخواهم کرد.»

این روحیه بی‌نظیر عدالت‌خواهی، در رفتار عملی حضرت نیز به‌وضوح دیده می‌شود. ایشان در برابر درخواست برخی اطرافیان و خواص برای تبعیض در توزیع منابع، واکنشی قاطع و بی‌تعارف داشتند.

۱. پورعزت، الوانی، عدالت اجتماعی شالوده توسعه پایدار، ص ۳۱.

۲. نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۴.

در یکی از خطبه‌ها، زمانی که پیشنهاد شد بیت‌المال را برای جلب حمایت اشراف هزینه کند، حضرت فرمودند:

«تَأْمُرُونِي أَنْ أَطْلُبَ النَّصْرَ بِالْجَوْرِ فَيَمُنُ وَلَيْتُ عَلَيْهِ؟ وَاللَّهِ لَا أَطُورُ بِهِ مَا سَمَرَ سَمِيرٌ، وَمَا أَمْ نَجْمٌ فِي السَّمَاءِ نَجْمًا، وَلَوْ كَانَ الْمَالُ لِي لَسَوَّيْتُ بَيْنَهُمْ، فَكَيْفَ وَإِنَّمَا الْمَالُ مَالُ اللَّهِ!؛ آیا از من می‌خواهید که برای پیروزی در حکومت، از ظلم و تبعیض نسبت به امت اسلامی بهره گیرم؟ به خدا قسم تا زمانی که شب و روز در جریان است و ستارگان در آسمان می‌چرخند، هرگز چنین اقدامی نخواهم کرد. اگر این اموال از آن من بود، به عدالت در میانشان تقسیم می‌کردم؛ چه رسد به آن که این اموال، متعلق به خداوند است.»

اجرای عدالت در نگاه امام تا آن‌جا جدی بود که حتی در مورد برادر خود، عقیل نیز استثناء قائل نشدند. عقیل که از شدت فقر به ستوه آمده بود، بارها از امام خواست سهم بیشتری از بیت‌المال دریافت کند، اما امام با عبرت‌آموزی عملی و سوزاندن آهنی داغ به او نشان دادند که حکومت علوی با معیارهای شخصی و خویشاوندی اداره نمی‌شود، بلکه عدالت، تنها محور مشروعیت‌بخش به آن است.^۱ امام به عقیل چنین می‌فرماید:

«والله، لقد رأيت عقیلا، وقد أملق حتى استماحنی من برکم صاعا، ورأيت صبیانه شعث الشعور، غبر الألوان من فقرهم كأنما سودت وجوههم بالعظم، وعادونی مؤکدا، وكرر علی القول مرددا، فأصغیت إلیه سمعی، فظن أنى أیعه دینی، وأتبع قیاده مفارقا طریقتی فأحمیت له حدیده، ثم أدنیته من جسمه لیعتبر بها، فضج ضجیح ذی دنف من ألها، وكاد أن یحترق من میسمها، فقلت له: ثكلتك الثواكل، یا عقیل! أتن من حدیده أحمایها إنسانها للعبه، وتجرنی إلی نار سجرها جبارها لغضبه، أتن من الأذى ولا أئن من لظی؟^۲ به خدا سوگند عقیل را در نهایت بینوایی دیدم، از من خواست تا یک صاع از گندم شما مردم را به او ببخشم، در حالی که فرزندانش را از شدت فقر آشفته موی و گردآلود با چهره‌ای نیلین می‌دیدم. چند بار نزد من آمد و خواهش خود مکرر کرد و من همچنان به او گوش می‌دادم و او پنداشت که دینم را به او می‌فروشم و شیوه خویش را می‌گذارم و از پی هوای او می‌روم. پس پاره آهنی را در آتش گداختم و تا مگر عبرت گیرد، به تنش نزدیک کردم. عقیل همانند بیماری ناله سر داد و بیم آن بود که از حرارتش بسوزد. گفتم: ای عقیل نوحه‌گران در عزایت بگریند، آیا از حرارت آهنی که انسانی به بازیچه گداخته است می‌نالی و مرا از آتشی که خداوند جبار به خشم خود افروخته بیمی نباشد؟ تو از این درد می‌نالی و من از حرارت آتش ننالم!»

۱. همان، خطبه ۱۲۶.

۲. محمدی ری شهری، سیاست‌نامه امام علی علیه‌السلام، ص ۳۱۸.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۲۲۲.

کوفه، به بازرگانان و فعالان اقتصادی توصیه می‌کردند که قبل از شروع هر نوع تجارت، قوانین آن را به دقت یاد بگیرند تا از ورود ربا و سایر تخلفات اقتصادی جلوگیری کنند. این رویکرد باید در امروز نیز مد نظر دولتمردان قرار گیرد، به ویژه با ایجاد شفافیت و آموزش برای جلوگیری از کسب سود نامتعارف، گران‌فروشی، احتکار و سایر تخلفات اقتصادی.^۱ از آنجا که ربا به تدریج وارد زندگی اقتصادی می‌شود، لازم است که دولت‌ها با اقدامات پیشگیرانه و نظارت‌های دقیق، از گسترش آن جلوگیری کنند و با ایجاد آگاهی در بین مردم، اقتصاد را از تبعات منفی آن مصون نگه دارند.

۱ . دلشاد تهرانی، حسن آهنگری، همان، ص ۶ تا ۹.

نتیجه گیری

در دوران پرآشوب اقتصادی امروز، جامعه بیش از هر زمان دیگری نیازمند الگوهایی روشن، کاربردی و الهام‌بخش برای عبور از بحران‌های اقتصادی است؛ الگوهایی که نه فقط در حرف، بلکه در عمل نیز کارآمدی خود را اثبات کرده باشند. مرور سیره‌ی حکومتی امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، ما را با یکی از جامع‌ترین و انسانی‌ترین الگوهای مقابله با فتنه‌های اقتصادی آشنا می‌سازد؛ الگویی که هنوز هم، پس از قرن‌ها، زنده و قابل اجراست.

امیرالمؤمنین در دوران حکومت کوتاه اما پُرافتخار خود، با چالش‌های بزرگ اقتصادی، مانند فساد مالی، تبعیض در توزیع منابع، رانت‌خواری، احتکار و حتی ساختارهای پوسیده‌ی به ارث رسیده از خلفای قبلی روبه‌رو بود. اما مهم اینجاست که نه با تساهل و نه با مصلحت‌اندیشی معمول، بلکه با صراحت، شجاعت، و بی‌ملاحظه نسبت به موقعیت افراد با این مفاسد برخورد کرد. اگر کسی در بیت‌المال خیانتی می‌کرد، حتی اگر از نزدیکان یا عزیزانش بود، بدون تعارف او را بازخواست می‌کرد و اموال را به خزانه‌ی مسلمین بازمی‌گرداند.

از نگاه حضرت، عدالت در توزیع ثروت، شفافیت در عملکرد اقتصادی کارگزاران، تقویت تولید داخلی، و برخورد جدی با فساد، چهار ستون اصلی مقابله با فتنه‌های اقتصادی بودند. حضرت نه تنها در مقام نصیحت، بلکه در عرصه‌ی عمل، بازار را زیر نظر داشت، خود به میان مردم می‌رفت، و اجازه نمی‌داد ربا، احتکار، یا انحصار نفس بازار را بگیرد. او باور داشت که اگر نظام اقتصادی از درون اصلاح شود، بسیاری از نارضایتی‌ها، بی‌اعتمادی‌ها و شکاف‌های اجتماعی خود به خود برطرف خواهد شد.

دولتمردان امروز، اگر بخواهند در برابر طوفان‌های اقتصادی ایستادگی کنند، چاره‌ای ندارند جز اینکه به این اصول برگردند. بازگشت به سیره‌ی علوی، یعنی بازگشت به یک مدل حکمرانی مبتنی بر عدالت، سلامت مالی، شفافیت در مدیریت، و قاطعیت در برخورد با فساد، یعنی کاری کنند که مردم احساس کنند دولت، خادم آن‌هاست نه رقیب آن‌ها. اگر این اعتماد دوباره زنده شود، مردم خود در کنار دولت خواهند ایستاد، تولید جان می‌گیرد، سرمایه‌گذاری رشد می‌کند و رفاه عمومی بالا می‌رود.

امروز، بیش از هر زمان دیگر، جامعه ما نیاز دارد تا نهج‌البلاغه از کتابخانه‌ها به متن تصمیم‌گیری‌ها بیاید. اگر امام علی علیه‌السلام با همه‌ی محدودیت‌ها توانست فتنه‌های اقتصادی زمان خودش را مهار کند، امروز هم می‌توان با همان روحیه، از گردنه‌های سخت عبور کرد. کافیت دولتمردان وارد عرصه عمل شوند.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم
- نهج البلاغه

کتاب های فارسی

- (۱) اشرف سمنانی رهبر، غلامرضا، تحلیلی از مدیریت اسلامی در پنج سال رهبری علی علیه السلام، تهران: بعثت، ۱۳۶۸.
- (۲) جعفری، سید محمدمهدی، پرتوی از نهج البلاغه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱.
- (۳) جمعی از نویسندگان، اصول و شیوه های اسلامی در نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۶۸.
- (۴) حسینی شیرازی، محمد، توضیح نهج البلاغه، تهران: دار تراث الشیعه، بی تا.
- (۵) دلشاد تهرانی، مصطفی، تراز حیات، ساختارشناسی عدالت در نهج البلاغه، تهران: دریا، ۱۳۹۰.
- (۶) رشاد، علی اکبر، دانشنامه‌ی امام علی (علیه السلام)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۹.
- (۷) روشنی، سکینه، اصول و مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، تهران: انتشارات کتاب مهربان نشر، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
- (۸) سلمانی کیاسری، محمد، حکومت و رهبری از منظر نهج البلاغه، قم: مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
- (۹) ماندگار، محمد مهدی، خط و مشی های سیاسی نهج البلاغه، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۱.
- (۱۰) محمدی ری شهری، محمد، اخلاق مدیریت در اسلام، ری: دارالحديث، ۱۳۷۵.
- (۱۱) _____، سیاست‌نامه امام علی علیه السلام، با همکاری محمدکاظم طباطبایی، محمود طباطبایی نژاد؛ ترجمه مهدی مهریزی، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۰.
- (۱۲) _____، میزان الحکمه، مترجم: حمیدرضا شیخی، بی‌جا: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ ۱۵، ۱۳۹۵ ش.

۱۳) مشهدی، محمد کاظم بن محمد فاضل، نظامنامه حکومت - ترجمه و شرح عهدنامه یا فرمان امیرالمومنین علی (ع) به مالک اشتر، قم: موسسه انصاریان، ۱۳۷۳.

کتاب های عربی

۱۴) ابن ابی الحدید، عزالدین ابوحامد، شرح نهج البلاغه، مصحح: محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۳۷.

۱۵) ابن حزم، ابومحمد علی بن احمد بن سعید، المحلی فی شرح المجلی، محقق/گردآورنده: شاکر، احمد محمد، بیروت: دار الجیل، بی تا.

۱۶) بلاذری، احمد بن یحیی، أنساب الأشراف، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۷ ق.

۱۷) حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.

۱۸) فیضی، آصف، دعائم الاسلام، تحقیق آصف بن علی اصغر فیضی، مصر: دارالمعارف، ۱۳۸۹ ق.

۱۹) قدری شاذلی هندی، علاء الدین علی بن حسام الدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، بی جا: موسسه الرساله، چاپ پنجم، ۱۴۰۱ ق.

۲۰) نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محقق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.

۲۱) یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا.

مقالات و پایان نامه ها

۲۲) امینی کهریزسنگی، احمد، احتشامی نیا، محسن، رضوی، سیدمحمد، تحلیلی بر مستندات قرآنی عدالت اقتصادی در نهج البلاغه، فصلنامه علمی پژوهشهای نهج البلاغه، شماره ۶۶، سال نوزدهم، پاییز ۱۳۹۹.

۲۳) پورعزت، علی اصغر، الوانی، سیدمهدی، عدالت اجتماعی شالوده توسعه پایدار، مجله کمال مدیریت، شماره ۲ و ۳، ۱۳۸۲.

۲۴) حاجیان حسین آبادی، رضا، روشهای مبارزه با فساد اقتصادی در حکومت علوی، فصلنامه علمی پژوهشهای نهج البلاغه، سال هجدهم، شماره ۶۱، تابستان ۱۳۹۸.

۲۵) دلشاد تهرانی، مصطفی، حسن آهنگری، مهدی، توزیع فقر یا توزیع عدالت از دیدگاه نهج البلاغه، مجله «پژوهش های نهج البلاغه»، شماره ۳۷، تابستان ۱۳۹۲.

۲۶) دیرباز، عسگر، عدالت اقتصادی در کلام و سیره علی(ع)، مجله حوزه و دانشگاه، شماره ۲۷، ۱۳۸۰.

۲۷) مولایی، محمد، آشنایی با اندیشه های اقتصادی امام علی(ع) در نهج البلاغه، فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، سال اول - شماره ۴ - زمستان ۱۳۹۲.

۲۸) نظریور، محمدنقی، امام علی (ع)، حکومت و بازار، مجله نقد کتاب، شماره ۱۹، ۱۳۸۰.

سایت ها

۲۹) <https://hawzah.net/fa/Article/View/45356> :

۳۰) <https://www.neshasteasatid.com/node/6341>.